



В. М. Боковня

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В 1953—1957 рр.

У статті розкривається процес лібералізації органів державної влади, зміни у керівництві партії та держави.

Ключові слова: лібералізація суспільно-політичного життя, десталінізація

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін, але це ще не означало кінець сталінізму. Люди, відмежовані «залізною завісою» від зовнішнього світу та затьмарені соціальною демагогією, у більшості вірили Й. Сталіну, тому він мав численних шанувальників серед усіх суспільних верств. Система, що визначалася як соціалізм, мала такі основні риси: одержавлення економіки; жорстке централізоване управління та адміністративно-командні методи господарювання; примусова праця, включаючи фактично кріпацьку працю колгоспників і рабську – мільйонів в'язнів; низький рівень життя трудящих; відсутність демократії; панування партійно-державної бюрократії; жорстоке придушення інакомислення, масові репресії, тоталітаризм політичної влади, соціальна демагогія.

Науковий аналіз свідчить, що така система вічно існувати не могла, оскільки була вкрай марнотратною і неефективною, а терористично-репресивні способи керування країною були абсолютно нестерпними. Суспільство не можна довго тримати під напруженою жахою, що відчувало і нове керівництво. Постало питання про лібералізацію режиму. Отже, зі смертю Сталіна розпочався новий період, суть якого полягала у лібералізації суспільно-політичного життя. Цей період, від середини 1950-х – до середини 60-х рр., з легкої руки російського письменника І. Еренбурга, назвали «відлигою» [1]. На цьому етапі нове керівництво спробувало реформувати тоталітарну радянську систему, надати їй людської подобу, бодай, частково подолати жакхливий антагонізм між людиною і режимом, суспільством і державою.

До складових процесу десталінізації відносяться: ліквідація системи ГУЛАГу та припинення масових репресій, амністія, реабілітація незаконно засуджених, реформа силових відомств, упровадження в їх діяльність принципу законності, послаблення ідеологічного тиску, тимчасове припинення кампанії проти «українського буржуазного націоналізму», децентралізація управління, послаблення командно-адміністративної системи, розширення прав і повноважень союзних республік, зростання частки українців у партійному і державному апараті, збільшення впливу української партійно-державної еліти в союзному керівництві.

Вакуум влади, що утворився після смерті Сталіна, був заповнений так званим «колективним керівництвом» – компромісним союзом найвищих керівників партії і держави на основі нетривкого балансу сил. Здійснювали його соратники вождя – Г. Маленков, В. Молотов, Л. Берія, М. Хрущов, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Булганін, К. Ворошилов та ін. [2, 108]. Однак реальною владою була сконцентрована в руках голови Ради міністрів СРСР і секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова та його першого заступника Л. Берії. М. Хрущов як секретар ЦК КПРС мав займатися партійною роботою. В нових умовах розпочався перерозподіл владних повноважень між ЦК КПРС та урядом на користь останнього. Всі члени президії ЦК КПРС, крім М. Хрущова і перших секретарів ЦК КП України Л. Мельникова та Азербайджану М. Багірова, отримали призначення на посади міністрів. Із складу президії було виведено дванадцять секретарів ЦК КПРС і регіональних партійних комітетів.

Краще від інших знав найуразливіші місця системи Л. Берія. Тому саме він першим ініціював радикальні заходи з реформування країни, зокрема відмову від масових репресій як інструменту державного управління. Цим він не тільки декларував новації в системі управління державою, а передусім захищав себе, прагнучи зберегти важливі позиції в керівництві, відмежувавшись від масових репресій минулого. Він ініціював перебудову репресивної системи, яка склалася за Й. Сталіна. Уже 6 березня 1953 р., Л. Берія віддав наказ про передачу ГУЛАГу у відання Міністерства юстиції СРСР, а 27 березня, за його ініціативи, ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», згідно якого, звільненню підлягали майже 1,2 млн. ув'язнених, у тому числі близько 100 тис. ув'язнених за політичними мотивами [3, 392]. На 10 серпня 1953 р. звільнено понад 1 млн. осіб. В Україні на 25 травня 1953 р. амністовано понад 93 тис. осіб. Були скасовані паспортні та режимні обмеження для проживання амністованих у 340 містах країни. У квітні, за ініціативи Л. Берії, припинена сфальсифікована «справа лікарів». У червні він вніс пропозицію щодо обмеження прав особливої наради при МВС СРСР [4, 71].

Л. Берія ініціював також низку новацій і в стосунках із країнами соціалістичного табору, і в міжнародних відносинах у Радянському Союзі. Піддавши ревізії сталінську національну політику, він запропонував повернутися до практики національного складу партійного і державного апарату республік, пропонував встановити республіканські ордени й інші нагороди, які б носили імена національних героїв, видатних діячів національної культури. Починаючи зміни, Л. Берія намагався розставити своїх людей на ключові посади в державі, передусім у системі МВС. Уже 19 березня 1953 р. він вніс пропозицію до секретаріату ЦК КПРС замінити керівників МВС у всіх п'ятнадцяти союзних республіках. Його ставленики у свою чергу, на власний розсуд, проводили заміну і підбір кадрів у середній керівній ланці МВС [5, 72].

У червні 1953 р. Л. Берія звернувся до ЦК з черговою запискою, в якій поставив питання повної відсутності національних кадрів у органах МВС Білорусії, республіканських, обласних і районних партійних і радянських організаціях, а також відсутності викладання білоруською мовою у вишах [6, 107]. Його записка вплинула і на партійне життя в Україні. У Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який визнав незадовільною роботу політбюро з керівництва західними областями, скасував переведення викладання у ВНЗ на російську мову і практику висунення на керівну роль працівників не з України.

Характерною є «Доповідна записка про становище в західних областях УРСР», яку Л. Берія подав на розгляд засідання президії ЦК КПРС 20 травня 1953 р. Це призвело до серйозних змін в Україні. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, зростаюча роль українського чинника в різних сферах суспільного життя. Саме за помилки щодо національної політики у роботі з кадрами в червні 1953 р. було звільнено Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На його місце обрано українця О. Кириченка, що зумовило помітну хвилю висунення на керівні посади представників місцевої влади. Тому на 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ українців було 72%, Верховній Раді УРСР – 75%, а серед відповідальних за великі підприємства – 51%. У 1958 р. українці становили вже 60% членів КПУ.

Як відомо, 26 травня 1953 р. ЦК КПРС прийняв щодо записки спеціальну постанову. 2–4 червня, у зв'язу



зку з цим проведено пленум ЦК КПУ, а 11–23 червня – аналогічні пленуми західноукраїнських обкомів і міськкомів. У доповідях на беріївську доповідну неодноразово робилися посилання, зміст яких свідчить, що Л. Берія досить детально охарактеризував основні вади політики радянського режиму в Західній Україні. Основна увага в документі приділялася питанням національної політики. Зокрема вказувалося на існування тотальної недовіри до місцевих кадрів із середовища західних українців, ігнорування української мови, русифікацію офіційного діловодства, навчального процесу в освітніх закладах, наявність «серйозних порушень соціалістичної законності і радянського правопорядку», під час проведення політичних заходів у краї. Незважаючи на те, чи він мав намір розпочати руйнування підвалин сталінізму, чи намагався лише утримати у своїх руках політичну ініціативу після смерті Й. Сталіна, очевидно є той факт, що документ і наступні події мали істотний вплив на хід державно-управлінських реформ, зокрема в Західній Україні. По суті доповідна стала санкцією вищого державного керівництва на певне послаблення політичного тиску в регіоні [7, 123].

Невдоволення частини партійно-радянської верхівки СРСР, у тому числі армійської, діями Л. Берії використав у своїх інтересах М. Хрущов, який зумів організувати змову проти всесильного міністра внутрішніх справ. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС була засуджена беріївська модель суспільного устрою, базована на силових структурах. Сам Л. Берія був звинувачений у применшенні ролі партійного керівництва, протиставленні йому органів МВС і прагненні поставити їх над партією [8]. Падіння Л. Берії та звинувачення його в применшенні ролі КПРС програвало посилення партійного впливу на всі сфери суспільно-політичного й соціально-економічного життя, а відтак, і посилення ролі фактичного лідера партії. У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який обрав першим секретарем ЦК М. Хрущова, що зміцнило його становище в «колективному керівництві» [9].

Процеси децентралізації та боротьби з бюрократією здійснювалися в рамках курсу, проголошеного і оформленого постановою ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату» [10, 440]. Його ініціатором виступив М. Хрущов, для якого розгортання боротьби проти бюрократизму спочатку стало зручною формою атаки на державний апарат міністерств і відомств, де були особливо сильними позиції Г. Маленкова, звільненого з посади Голови Ради Міністрів. Зокрема визначалися такі вади у структурі державного управління: розосередженість управління, що призводило до тяганини, бюрократизму та безвідповідальності адміністративно-управлінського персоналу; порушення оптимального співвідношення між керівним складом і виконавцями, внаслідок чого на 3–4 працівники припадав один начальник; наявність зайвих проміжних ланок між міністерствами і підвладними органами, що негативно впливало на своєчасне вирішення питань; відрив окремих ланок управління від виробництва. З метою усунення недоліків, Рада міністрів СРСР ухвалила рішення щодо наближення окремих міністерств до виробництва. В УРСР, наприклад, указом Президії її Верховної Ради від 12 лютого були створені союзно-республіканське міністерство чорної металургії (м. Дніпропетровськ) і міністерство вугільної промисловості (м. Сталіно).

Становище М. Хрущова у керівництві країною ще більше зміцнилося. Необхідно відзначити, що його кар'єра була свого часу тісно пов'язана з Україною, а після повернення до Москви, він не поривав тісних стосунків із Києвом. Поступово серед найвищих партійних і державних керівників у Москві, за безпосередньої підтримки М. Хрущова, з'явилися вихідці з України – О. Кириченко, Л. Брежнєв, Н. Підгорний. У лютому 1954 р., з метою відзначення російсько-українського «возз'єднання», по всьому Радянському Союзу з надзвичайною урочистістю пройшли святкування 300-ї річниці Переяславської ради. Країною прокотилася гучна пропагандистська кампанія, а Центральною подією ювілейних торжеств стала передача УРСР Криму. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною, прийняла указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР». Хоча мотивація цього рішення, незважаючи на пропагандистський присмак, не викликає сумнівів, серйозною проблемою в процесі входження Криму до складу УРСР був і лишається етнічний склад населення цього регіону (1959 р. українці тут становили 22,3%, а росіяни – 71,4%) [11, 495].

Після смерті Й. Сталіна розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Тільки за 1953–1956 рр. в Україні із союзного до республіканського підпорядкування перейшли декілька тисяч підприємств і організацій. Бюджет республіки зріс з 18 – до 43,7 млрд. крб. 1957 р. розширено юридичну компетенцію республік – вони отримали право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, приймати цивільний, кримінальний та процесуальний кодекси. Згодом розширено фінансово-бюджетні права республік, а також права щодо поточного і перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень [11, 511].

Могутнім імпульсом для розширення процесу лібералізації став XX з'їзд КПРС, на якому викрито культ особи Й. Сталіна М. Хрущовим. Це був важливий крок на шляху десталінізації, який стимулював процес лібералізації суспільного життя. Положення хрущовської доповіді стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків» [12]. Це мало суттєвий вплив на морально-психологічну атмосферу в країні. Партійне керівництво УРСР, за вказівкою з Москви, також розгорнуло широку кампанію щодо засудження культу особи на партійних зборах і в пресі.

Разом з тим, навіть ця суворо дозована критика сполохала сталіністів, тому в першій половині 1957 р. члени Президії ЦК КПРС В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович, К. Ворошилов, М. Булганін та ін. 18 червня 1957 р., на засіданні Президії ЦК раптово поставили питання про зміщення М. Хрущова. Однак пленум ЦК КПРС підтримав останнього. А натомість виключив «змовників» із складу Президії ЦК [13]. Внаслідок цього, її новими членами стали ті, хто підтримали М. Хрущова, зокрема Л. Брежнєв, О. Кириченко та ін. Грудневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС обрав останнього секретарем ЦК КПРС. За підтримки М. Хрущова, на посаду першого секретаря ЦК КПУ у грудні 1957 р. обрали М. Підгорного, який також підтримав М. Хру-



щова на попередньому Пленумі. Тепер у вищому керівництві ніхто не заважав йому проводити намічені реформи, хоча й уся відповідальність за їх половинчастість і непродуманість лягала цілком на нього.

У СРСР розпочався процес перебудови державного апарату, вдосконалення його структури. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях упродовж 1955–1956 рр. ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, що послабило тиск командно-адміністративної системи на різні сфери суспільного життя [14, 204–205]. Намагаючись залучити до процесу оновлення широкі народні маси, хрущовське керівництво, скорочуючи управлінські структури, водночас розширювало склад і права місцевих органів влади. Так, в Україні кількість депутатів місцевих рад зросла з 322,6 тис. 1950 р. – до 381,5 тис. 1959 р. У січні 1957 р. суттєво розширено компетенцію місцевих рад щодо планування, будівництва, бюджетно-фінансових справ тощо [15, 515].

Безперечно, командно-адміністративна система залишилася, але її головний принцип – централізм – зазнав значної трансформації, адже суттю змін, пов'язаних із процесом лібералізації у сфері державного будівництва, була, хоча й обмежена та непослідовна, але децентралізація. Тому відновлений згодом централізм, втрачаючи свою жорсткість, перетворився на багатопверховий бюрократичний централізм, але це вже тема іншого дослідження.

1. *Эренбург И.Г. Оттепель // Знамя. – 1954. – № 5.*
2. *Последняя отставка Сталина // Источник. – 1994. – № 1.*
3. *Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27.03.1953 р. «Про амністію» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975). – Т. 3. – М., 1975.*
4. *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993.*
5. *Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.*
6. *Чичава Р. Сын Лаврентия Берия рассказывает. – К., 1992.*
7. *Тимциук В. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.): Дис. д-ра наук з держ. упр. – К., 2005.*
8. *Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть (Воспоминания): в 2 т. – Т. 2. – Ч. 3: От дня Победы до XX съезда. – М., 1999.*
9. *Пленум ЦК КПСС, Москва, 3–7 сентября 1953 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1925–1953). – Т. 8. – М., 1985.*
10. *Пленум ЦК КПСС, 25.01.1954 г. // КПСС в резолюциях...*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: В 2 т. – Т. 2: Лютий 1917–1996 рр. / За ред. В. Гончаренка. – К., 2000.*
12. *Постановление ЦК КПСС от 30.06.1956 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 9.*
13. *Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие материалы / Под ред. А. Яковлева. – М., 1998.*
14. *Киричук В., Тимциук В. Історія державного управління в Україні. – К., 2001.*
15. *Бойко О.Д. Історія України: Підручник. – К., 2005.*

Bokovnia V.M. Features of social and political life in Ukraine the 1953–1957th years. In the article is revealed the process of the public authorities liberalization, changes in the party and states leadership.
Key words: liberalization of political life, de-Stalinization

О. М. Каковкіна

ВІДРЯДЖЕННЯ ДО БОЛГАРІЇ ФАХІВЦІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У 1950–60-х рр.

Розглядаються особливості відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств у контексті радянсько-болгарських економічних відносин 1950–60-х рр. Розкривається процес відрядження працівників до Болгарії, з метою будівництва та впровадження у дію промислових об'єктів металургійної галузі.

Ключові слова: УРСР, Болгарія, економіка, відрядження, фахівець

Відрядження за кордон радянських фахівців, з метою надання допомоги у будівництві та впровадженні певного промислового об'єкту, стало органічною частиною відносин СРСР з країнами блоку та тими, які в офіційних документах називались «країнами, слабко розвиненими в економічному відношенні». У свою чергу, ця форма відносин була складовою у багатоплановій програмі зміцнення радянських політичних позицій, що передбачало і значні фінансові вкладення.

Про допомогу з боку СРСР Болгарії, зокрема за участю України, як невід'ємну рису інтернаціональних відносин – обов'язково «дружніх та безкорисливих», – сказано у численних працях українських і російських радянських дослідників – П. Соханя, Д. Пісчаного, А. Чернія, М. Турівненка, А. Доронченкова, М. Чижевського та багатьох ін. Автори розкривали форми радянсько-болгарських економічних зв'язків, їх характер, зростаючу інтеграцію у соціалістичній співдружності як закономірний етап розвитку відносин, офіційний та неофіційний рівень співробітництва. При цьому специфіка дослідницьких завдань, зумовлених методологічними засадами, та джерельна обмеженість передбачали формування позитивного образу відносин двох держав.

У сучасній болгарській історіографії, враховуючи значне зацікавлення періодом, домінує політизований підхід до вивчення економічних проблем в радянсько-болгарських відносинах [1–2]. Слід відзначити роботи російських дослідників останніх років, у яких різним чином розкрито особливості економічного боку радянсько-болгарських та болгаро-радянських відносин [3–6]. У річні зростаючого наукового діалогу болгарських та російських вчених набувають ваги спільні дискусії, де відносини Болгарії з СРСР аналізуються із залученням широкого кола нових джерел [7]. У вітчизняній історичній болгаристиці, яка динамічно зміцнює свій потенціал, економічні відносини УРСР та Болгарії практично недосліджені, хоча для цього існують джерелознавчі та методологічні перспективи (принагідно відзначимо публікацію Я. Комар [8]). Нашу увагу привернув один з аспектів радянсько-болгарських відносин за участю України, а саме – відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств. Найбільш активно радянські фахівці залучались для «надання технічної допомоги» у промисловості, зокрема важкій, яка вважалась основою індустріального розвитку та була майже не розвиненою у Болгарії.

Предметом аналізу у цій статті стали матеріали фондів Міністерства чорної металургії УРСР (МЧМ), Дніпропетровського та Придніпровського раднаргоспів (ДРНГ та ПРНГ) з Держархіву Дніпропетровської обл., які дозволяють розкрити механізм процесу відрядження українських фахівців до Болгарії та визначити деякі його особливості. Питома частина питань відрядження, в аналізованих матеріалах фондів, представлена кінцем 50-х – 60-ми рр. ХХ ст., переваж-